

УДК 37.013-053.5(082)
ББК 74.200я43
Т 43

Рекомендовано Науково-методичною радою
Східно-Європейського Інституту Психології (Україна - Франція).
Протокол № 11 від 27 листопада 2017 року.

Видання здійснене за підтримки та фінансування
Польської Академії Наук (Київське представництво)

Редакційна колегія випуску:

Г. Собчук (Польща), І. Маноха (Україна), Я. Вільк (Польща), І. Манос (Польща), І. Бех (Україна),
Ж. Петрочко (Україна), Б. Станішевська (Польща).

Відповідальний редактор видання:

Маноха І.П., доктор психологічних наук, професор

Верстка: О. Омелян, А. Онкович

Макет: О. Омелян

Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни – Міжнародне
науково-практичне видання / заг. ред.: І. Маноха, Г. Собчук. – Том III – Варшава - Київ: ПАН -
Гнозис, 2018. – 472 с.

Posttraumatic Stress Disorder: adults, children and families in a war situation – International scientific
and practical edition / edit.: I. Manokha, H. Sobchuk. –Vol. III – Warsawa - Kyiv: PAN - Gnosis,
2018. – 472 p.

Міжнародне науково-практичне видання.

International scientific and practical edition.

У міжнародному науково-практичному виданні розміщені наукові статті фахівців з питань
посттравматичного стресового розладу - його природи, причин виникнення, механізмів
розгортання, засобів запобігання та подолання.

Технології кваліфікації та подолання ПТСР; психологічні, медичні та педагогічні аспекти
посттравматичного стресового розладу в умовах війни; особливості міграційних процесів в
умовах військових дій; освіта як інструмент подолання посттравматичного стресу в умовах
війни; філософія та психологія війни як цивілізаційного виклику сьогодення - ось далеко не
повний спектр проблем та питань, до висвітлення та спроби розв'язання яких звертаються
автори випуску.

Для фахівців - психологів, медиків, військових, соціальних працівників, освітян, науковців,
дослідників і практиків.

ISBN 978-966-2760-85-9

© Польська Академія Наук (Київське представництво), 2018 р.
© Східно-Європейський Інститут Психології (Україна - Франція), 2018 р.
© Міжнародна Експертна Агенція "Консалтинг і Тренінг", 2018 р.
© Видавництво "Гнозис", 2018 р.

Том 3

**Посттравматичний стресовий розлад: технології кваліфікації та подолання
Психологічні, медичні та педагогічні аспекти посттравматичного стресового
розладу в умовах війни**

Травма, конфлікт, соціальні проблеми: природа та виникнення ПТСР

Міграційні процеси в умовах військових дій

**Освіта як інструмент подолання посттравматичного стресового розладу
в умовах війни**

Філософія та психологія війни: цивілізаційний виклик сьогодення

Volume 3

Post-Traumatic Stress Disorder: qualification and overcoming technology

**Psychological, medical and pedagogical aspects of Post-Traumatic Stress
Disorder in war conditions**

Trauma, conflict, social problems: the nature of PTSD

Migration processes in the context of war

**Education as an instrument for overcoming Post-Traumatic Stress Disorder
in war conditions**

Philosophy and psychology of war: the civilization challenge of the present

LYTVYVENKO I.S.,

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Department of Psychology, Nikolaev National University named after. VO Sukhomlynsky, Mykolaiv, Ukraine

HOTENOV I.V.,

Postgraduate Student, Department of Pedagogy, Psychology and Educational Management, Kherson State University, Kherson, Ukraine

THE TRAINING OF STUDENTS-PSYCHOLOGISTS TO WORK WITH CHILDREN OF WAR

ЛИТВИНЕНКО О.О.,

кандидат психологічних наук,
старший викладач, кафедра
практичної психології, Інститут
людини Київського університету імені
Бориса Грінченка, м. Київ, Україна

**ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ
ВНУТРІШНЬО-ПЕРЕМІЩЕНИХ
СТУДЕНТІВ-ПЕРШОКУРСНИКІВ ДО НАВЧАННЯ У ВНЗ**

Представлено концепцію комплексної психологічної адаптації першокурсників до студентського життя. Узагальнено теорії адаптивності юнаків і підлітків та концепції їх пристосування до нових умов життя і діяльності. Описано результати емпіричного дослідження індивідуально-психологічних якостей першокурсників, особливостей їх соціальної взаємодії та академічної мотивації. Проаналізовано досвід психологічного супроводу процесу адаптації студентів, які є внутрішньо-переміщеними, до навчання у ВНЗ. Визначено їх провідні особистісні та характерологічні особливості, способи пристосування до ситуації та реагування на несприятливі впливи з зовнішнього середовища.

Окреслено перспективне коло досліджень у сфері психологічного супроводу та підтримки внутрішньо-переміщених студентів.

Ключові слова: адаптація першокурсників, внутрішньо-переміщені особи, адаптаційні ресурси, адаптаційний потенціал, навчально-виховний процес.

Представлена концепция комплексной психологической адаптации первокурсников к студенческой жизни. Обобщены теории адаптивности юношей и подростков, а также концепции их приспособления к новым условиям жизни и деятельности. Описаны результаты эмпирического исследования индивидуальных психологических качеств первокурсников, особенностей их социального взаимодействия и академической мотивации. Проанализирован опыт психологического сопровождения процесса адаптации внутренне-перемещённых студентов к учёбе в вузе. Определены их ведущие личностные и характерологические особенности, способы приспособления к ситуации и реагирования на неблагоприятные события внешнего мира.

Очерчен перспективный спектр исследований в сфере психологического сопровождения и поддержки внутренне-перемещённых студентов.

Ключевые слова: адаптация первокурсников, внутренне-перемещённые лица, адаптационные ресурсы, адаптационный потенциал, учебно-воспитательный процесс.

The concept of complex psychological adaptation of first-year students to the university life is presented. Theories of the adaptability of adolescents and the concepts of their adaptation to the new conditions of life are generalized. The results of an empirical study of the individual-psychological qualities of first-year students are presented, the features of their social interaction and academic motivation are described. The experience of psychological support of adaptation of internally displaced students to the university is analyzed. Their main personal and characterological features, ways of adapting to the situation and responding to unfavorable events of the external world are determined. The prospective spectrum of research in the field of psychological support of internally displaced students is outlined.

Key words: adaptation of first-year students, internally displaced people, adaptive resources, adaptive capacity, educational process.

Постановка проблеми. Історичні процеси, що відбуваються в українському суспільстві зумовлюють появу значної кількості внутрішньо-переміщених осіб – людей, які через військові дії на території їх рідних населених пунктів змушені були покинути власні домівки та розпочати нове життя на новому місці. Специфіка та тривалість адаптаційного періоду і призвичаєння їх до нових умов життя залежить від численних факторів: індивідуально-психологічних властивостей особистості, її адаптаційних ресурсів, особливостей функціонування емоційно-вольової сфери, інтегрованості до суспільної та професійної діяльності, вікової категорії та ін. Особливо травматичним адаптаційний період може стати для підлітків, в житті яких переміщення на нове місце проживання співпадає зі вступом до вищого навчального закладу та початком студентського життя. Тому, принципового значення набуває цілеспрямована та організована робота різних спеціалістів (психологів, педагогів, кураторів та тьюторів), спрямована на інтеграцію таких підлітків у студентську спільноту та на елімінацію в них негативних проявів, пов'язаних з вимушеним переселенням.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Попередній аналіз літератури показав, що існують численні спроби наукового тлумачення процесу адаптації підлітків та юнаків до навчання у

вищому навчальному закладі. Так Березін Ф. Б., Гриценко В. В., Клейберг Ю. О., Кузнєцов П. С. та інші говорять про складність та багаторівневість процесу адаптації особистості до нових умов життя та діяльності [4]. Вступ до ВНЗ традиційно пов'язаний з переходом до нової системи соціальної взаємодії. У першокурсників відбувається зміна традиційного способу життя, що автоматично запускає адаптаційні процеси. Своєю чергою, ці процеси пов'язані з вирішенням цілого спектру різноманітних проблем. Однією з центральних соціально-психологічних проблем процесу адаптації є оволодіння новою соціальною роллю – роллю студента.

Гришанов О. К. та Цуркан В. Д. Визначають адаптацію студента, як процес приведення основних параметрів його соціальних і особистісних характеристик до відповідності, до стану динамічної рівноваги з новими вимогами середовища вищого навчального закладу, як зовнішнього фактору по відношенню до студента [5]. Рогінська Т. І. припускає, що адаптація студентів – це складний процес перебудови психічної діяльності, який повинен проявлятися у змінах рівневих значень окремих характеристик особистості та у зміні взаємодії між ними, а також у різних співвідношеннях змін на різноманітних етапах адаптаційного процесу [4].

Своєю чергою, Сіомічев О. В. стверджує, що адаптація студентів-першокурсників пов'язана з подоланням труднощів входження до нового соціального середовища, встановленням внутрішньогрупових взаємин, пристосуванням до нових форм навчальної діяльності.

О. В. Осипчукова виокремила чотири стадії адаптації особистості студента першого курсу, його навчальної групи до нового соціально-культурного середовища [5].

1. Початкова стадія. Індивід (група) усвідомлює, як необхідно поводитись у новому соціальному середовищі, але прийняти і визнати нову систему цінностей навчального закладу ще не готовий, тому намагається дотримуватись звичної системи цінностей.

2. Стадія терпимості. Між індивідом, групою та новим середовищем виникає взаємна терпимість до традиційних зразків поведінки та системи цінностей.

3. Акомодация. Прийняття та визнання індивідом системи цінностей у новому середовищі та одночасне визнання групою нового соціокультурного середовища цінностей індивіда.

4. Асиміляція. Співпадиння системи цінностей індивіда (групи) і середовища.

Отже, процес адаптації до навчання у ВНЗ – це складна система перетворень, які відбуваються з людиною у відповідності зі змінами умов існування. Початок студентського життя пов'язаний з чисельними соціальними змінами;

заміною існуючих установок і стереотипів; стресовими ситуаціями. У деяких студентів це може призвести до підміни реального почуття дорослості такими діями, як свобода відвідування занять, несистематичне виконання домашніх завдань та ін. Все це може з часом трансформуватись у небажання вчитись, відвідувати навчальний заклад та приймати участь у його суспільному житті.

Такі кризові прояви в особливо гострій формі можуть спостерігатись у підлітків та юнаків, які не тільки змінили свій соціальний статус вступивши на навчання до вищої школи, але й вимушені були покинути власну домівку через військові дії, які відбуваються у регіоні та пристосовуватись до нової діяльності в абсолютно нових умовах життя.

Адаптація внутрішньо-переміщених студентів-першокурсників до навчання має проходити як активне творче пристосування студентів до умов ВНЗ, в процесі якого у студентів формуються навички та вміння організації розумової діяльності, визнання обраної професії, раціональний особистий та колективний режим праці, відпочинку та побуту, система роботи з професійної самоосвіти та самовиховання професійно значущих якостей особистості.

Мета статті. Узагальнення практичного досвіду адаптації студентів першого курсу до навчання у ВНЗ з зазначенням конкретних технік і технологій відповідної роботи зі студентами, які відносяться до категорії внутрішньо-переміщених.

Викладення основного матеріалу. В межах заходів спрямованих на знайомство зі студентами-першокурсниками 2016–2017 навчального року ДВНЗ «Київський коледж легкої промисловості» та первинну їх адаптацію до навчання нами було проведено комплексну діагностичну роботу. Загалом, діагностикою було охоплено 173 першокурсника, серед яких 24% мають порушення слуху, а 11% є внутрішньо-переміщеними особами. Адаптаційні заходи відбувались за трьома основними напрямками:

1. Діагностика індивідуально-психологічних особливостей першокурсників, особливостей їх пізнавальної, емоційно-вольової та ціннісної сфери, специфіки налагодження міжособистісних взаємин та презентації себе зовнішньому світові.

2. Тренінгова робота з академічними групами та окремими підгрупами студентів.

3. Індивідуальне консультування за особистими зверненнями, на запит кураторів та викладачів, чи у відповідності до результатів психологічної діагностики.

Діагностика, як первинний етап встановлення контакту зі студентами групи і збору їх психологічного анамнезу та психологічної профілізації проходила в три етапи. Перший, особистісно-орієнтований етап відбувався у вересні і був орієнтований на виявлення індивідуально-психологічних особливос-

тей студентів, їх цілей, цінностей, інтересів та прагнень. На другому етапі, який мав місце у листопаді, була проведена діагностика специфіки міжособистісної взаємодії студентів у межах академічних груп, їх соціальної позиції і статусу. Третій етап проходив вже у другому семестрі першого навчального року та мав на меті діагностику мотиваційної сфери студентів, визначення основних параметрів їх академічної мотивації та дослідження способів подолання стресу, пов'язаного з навчальною діяльністю.

Крім очевидних цілей збору масиву даних та створення психологічних профілів студентів, така діяльність (особливо на початку навчального року) мала на меті самопрезентацію практичного психолога, встановлення довірчих стосунків зі студентами, а також психологічну просвіту, тобто підвищення рівня знань студентів про специфіку роботи психолога та проблематику, з якою до нього можна звернутись. Результати діагностики повідомлялись кожному студенту індивідуально, а в узагальненому вигляді були надані кураторам академічних груп.

Взаємодія з кураторами – це окремий важливий етап у роботі психолога, спрямований на адаптацію першокурсників. Для продуктивної діяльності зі згуртування групи та організації позанавчальної діяльності першокурсників куратор має бути проінформований про індивідуальні властивості, риси та якості студентів своєї групи. Це дозволяє максимально ефективно інтегрувати їх до студентського життя ВНЗ.

За результатами психологічної діагностики студентів за допомогою Індивідуально-типологічного опитувальника (Собчик Л. Н.) було виявлено, що усім студентам, які належать до категорії внутрішньо-переміщених притаманні високі показники за шкалою агресивності та підвищені показники сензитивності і емотивності. Це свідчить, що спільним для таких студентів є прагнення до самоствердження, активність та самостійність в поєднанні з емоційною нестійкістю, вразливістю та схильністю до депресивних реакцій на невдачі. За іншими шкалами методики статистично значущі збіги виявлено не було.

Розподіл результатів дослідження внутрішньо-групової взаємодії відповідає кривій нормального розподілу, тобто 27% таких студентів мають високий соціометричний статус у своїх академічних групах; статус 20% є низьким і 53% мають соціометричний статус, який може бути охарактеризований як середній. Дана тенденція спостерігається і при аналізі результатів усіх досліджуваних першокурсників.

Лонгитюдне спостереження за груповою динамікою в середині академічних груп дало змогу констатувати той факт, що переважна більшість студентів, які є внутрішньо-переміщеними, на перших етапах міжособистісної взаємодії намагались зайняти адміністративні посади в академічних групах (стати старостою, заступником старости, профоргом та ін.). Це свідчить про наяв-

ність у них таких спільних рис, як цілеспрямованість, амбіційність, прагнення до лідерства.

Проте, посівши обрані посади досить легко, більше половини з них (60%) дуже швидко втратили інтерес до суспільно-громадської роботи та перестали проявляти необхідну ініціативу. Результатом цього стало те, що до кінця навчального року всі вони були зміщені зі своїх посад. З іншого боку останні 40% виявили здібності до адміністративно-організаторської діяльності, та досягли успіхів не лише на рівні академічної групи, але й були включені до суспільної діяльності навчального закладу: вступили до студради, активу студентської профспілки, стали брати активну участь у волонтерській та благодійній діяльності.

На третьому етапі психологічної діагностики відбувалось визначення структури і рівня академічної мотивації першокурсників. Дослідження проводилось у лютому-березні, коли студенти вже склали першу сесію, зіштовхнулися з першими труднощами та познайомились з рейтинговою системою призначення фтіпендії, що стало для них додатковим фрустраційним фактором. Відповідно до чинного законодавства, студенти, які є внутрішньо-переміщеними можуть не приймати участі у рейтинговій гонці та, у випадку позитивного завершення заліково-екзаменаційної сесії, за будь-яких умов отримують соціальну стипендію. З нашої точки зору, це є принциповим фактором впливу на їх академічну мотивацію.

В якості діагностичного інструменту було використано Шкалу академічної мотивації (The Academic Motivation Scale). З її допомогою було виявлено наступну тенденцію: для всіх студентів з категорії переміщених характерним є високий і дуже високий рівень екстернальної мотивації, тобто в їхньому випадку – необхідність навчальної діяльності, обумовлена вимогами соціуму; навчання відбувається переважно для того, щоб запобігти виникненню будь-яких проблем.

Крім того було проаналізовано академічну успішність таких студентів. Усі вони демонструють навчальні показники середнього і високого рівня. 20% з них навіть були включені до загального стипендіального рейтингу, тобто увійшли до 45% найбільш успішних студентів своєї спеціальності.

Загалом, аналізуючі результати діагностики адаптованості студентів першого курсу, зокрема тих, які є внутрішньо-переміщеними, до навчання у ВНЗ можна стверджувати, що всі вони є досить амбіційними, налаштованими на досягнення лідерських позицій, відкритими для соціальної активності, яка слугує для них певним заміщувачим фактором, що компенсує втрату звичного кола соціальної взаємодії.

В межах другого адаптаційного напрямку роботи проводились групові тренінгові заняття з першокурсниками, метою яких було знайомство їх один

з одним та інтеграція до групової активності. Критеріями ефективності тут виступили рівень згуртованості академічних груп та відчуття психоемоційного комфорту в ситуаціях навчання. Крім того, було проведено цикл занять з елементами тренінгу «Вчимося ефективно вчитися», метою яких став розвиток у студентів навичок самоорганізації та конструктивної навчальної діяльності.

Студенти, які є внутрішньо-переміщеними досить активно включалися у тренінгову роботу, намагаючись стримати якомога більше уваги психолога. А, налагодивши робочий контакт з психологом і відчувши довіру до нього, почали записуватись на особисті консультації. Цікавою є наступна статистика: серед студентів перших курсів протягом навчального року на індивідуальну консультацію до психолога записались 19% осіб. З іншого боку кількість внутрішньо-переміщених студентів, які усвідомили необхідність психологічної допомоги та звернулись по неї становить 70%. Тобто, попри зовнішню стійкість та нормальну адаптованість до навчання і студентського життя, вони переживають кризові стани, з якими не можуть впоратись самостійно.

Традиційними причинами звернення першокурсників до психолога є наступні: відчуття беззмістовності життя та депресивний настрій; проблеми у взаєминах з одногрупниками; конфлікти з близькими людьми; труднощі у стосунках з представниками протилежної статі; небажання вчитись і труднощі з засвоєнням матеріалу; конкретні окремі страхи та тривоги; прагнення до саморозуміння та самоаналізу; бажання привернути до себе увагу та бути почутим, тощо.

Задачею психолога при цьому стала емоційна підтримка та фасилітація студентів, елімінація інтенсивності невротичних проявів, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та пошук особистісних ресурсів. Загалом, процес адаптації першокурсників можна вважати успішним. Протягом навчального року та по його закінченню жоден студент не був відрхований через заборгованості у навчанні, або конфлікти з одногрупниками; переважна більшість студентів була інтегрована до позанавчальної діяльності та різних видів соціальної активності.

Висновки. Актуальним питанням сучасної вітчизняної психології, є теоретичне осмислення і конкретне емпіричне вивчення адаптації внутрішньо-переміщених студентів до навчання у ВНЗ.

Адаптація до навчання – це комплексний процес засвоєння норм і правил навчального закладу, налагодження дружніх відносин з одногрупниками та конструктивних взаємин з викладачами; вироблення стратегій учбової діяльності та позанавчальної активності.

В межах проведеної нами діагностики адаптованості студентів першого курсу ДВНЗ «ККЛП» до навчання, було виявлено, що ті з них, хто відноситься

до категорії внутрішньо-переміщених осіб цілому демонструють нормальні показники включеності до навчального процесу і студентського життя. З іншого боку, вони в значно більшій мірі ніж інші студенти потребують безпосередньої уваги та допомоги психолога. Індивідуальна робота з психологом дозволяє їм подолати страс, пов'язаний зі зміною умов життя і звичного кола соціальної взаємодії та зняти психоемоційну напругу, пов'язану з неможливістю довгострокового планування (через невизначеність майбутніх умов життя).

Перспективу подальшої діяльності у цьому напрямі ми бачимо у розробці чіткого і структурованого алгоритму надання консультаційної та психокорекційної допомоги таким студентам. Це полегшить роботу практичних психологів та інших фахівців, які опікуються соціально-психологічною адаптацією першокурсників до умов студентського життя.

Список використаних джерел:

1. Березовин Н. А. Адаптация студентов к жизнедеятельности вуза: психолого-педагогические аспекты / Н. А. Березовин // Выбранные научные работы БДУ. — Минск — 2001. — С. 11–25.
2. Лазос Г. П. Психологічна допомога внутрішньо-переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму) / З. Г. Кісарчук, Я. М. Омельченко, Г. П. Лазос, Л. І. Литвиненко, Л. Г. Царенко // Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: метод. посібник. — Київ: ТОВ «Видавництво «Логос», 2015. — 206 с.
3. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Под ред. Г. У. Солдатовой. — М.: Смысл, 2002. — 479 с.
4. Смаль В. Внутрішньо-переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах / О. Позняк, В. Смаль. — дослідження проекту міжнародної технічної допомоги «Партнерство для розвитку міст», [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf.
5. Чикина Т. Е. Адаптивное обучение первокурсников / Т. Е. Чикина [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vovr.ru/upload/6-09.pdf>.
6. Шлаина В. М. Адаптация первокурсников к учёбе в ВУЗе / В. М. Шлаина // Менеджмент и кадры: психология управления, соционика и социология. — 2013. — № 2. — С. 28–30.
7. Miller K. Rethinking a Familiar Model: Psychotherapy and the Mental Health of Refugees / Miller E. Kenneth // Journal of Contemporary Psychotherapy. — Vol. 29, No. 4, 1999. — pp. 283–306.
8. Kristal-Andersson B. Psychology of the refugee, the immigrant and their children: Development of a conceptual framework and application to psychotherapeutic related support work / B. Kristal-Andersson. — Department of Psychology, University of Lundt, 2000. — 370 p.

of Psychology, University of Lundt, 2000. — 370 p.

9. Burke S. Psychological First Aid. An Australian guide to supporting people affected by disaster / S. Burke, Richardson J. [Electronic resource]. — Access mode: http://www.redcross.org.au/files/Psychological_First_Aid_An_Australian_Guide.pdf.

Transliteration of References:

1. Berezovin N. A. Adaptatsija studentov k zhiznidejatel'nosti vuza: psichologo-pedagogicheskie aspekty / N. A. Berezovin // Vybranyja naukovyja pratsy BDU. — Minsk — 2001. — S. 11–25.
2. Lazos G. P. Psichologichna dopomoga vnutrishnjo-peremishchenym osobam (na prykladi roboty z pereselentsiamy Krymu) / Z. G. Kisarchuk, Ja. M. Omelchenko, G. P. Lazos, L. I. Lytvynenko, L. G. Tsarenko // Psichologichna dopomoga postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnych podij: metod. posibnyk. — Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Logos», 2015. — 206 s.
3. Psichologicheskaja pomoshch migrantam: travma, smena kultury, krizis identichnosti / Pod. red. G. U. Soldatovoy. — M.: Smysl, 2002. — 479 s.
4. Smal V. Vnutrishnyo-peremishcheni osoby: sotsialna ta ekonomichna integratsija v pryimajuchich gromadakh / O. Poznyak, V. Smal. — doslidzhennja proektu mizhnarodnoi tekhnichnoi dopomogy «Partnerstvo dlja rozvytky mist», [Electronic resource]. — Access mode: http://pleddg.org.ua/wp-content/uploads/2016/05/IDP_REPORT_PLEDDG_edited_09.06.2016.pdf.
5. Chikina T. E. Adaptivnoe obuchenie pervokursnikov / T. E. Chikina, [Electronic resource]. — Access mode: <http://vovr.ru/upload/6-09.pdf>.
6. Shlaina V. M. Adaptatsija pervokursnikov k uchebe v VEZe / V. M. Shlaina // Menedzhment i kadry: psichologija upravlenija, sotsyonika i sotsiologija. — 2013. — № 2. — S. 28–30.
7. Miller K. Rethinking a Familiar Model: Psychotherapy and the Mental Health of Refugees / Miller E. Kenneth // Journal of Contemporary Psychotherapy. — Vol. 29, No. 4, 1999. — pp. 283–306.
8. Kristal-Andersson B. Psychology of the refugee, the immigrant and their children: Development of a conceptual framework and application to psychotherapeutic related support work / B. Kristal-Andersson. — Department of Psychology, University of Lundt, 2000. — 370 p.
9. Burke S. Psychological First Aid. An Australian guide to supporting people affected by disaster / S. Burke, Richardson J. [Electronic resource]. — Access mode: http://www.redcross.org.au/files/Psychological_First_Aid_An_Australian_Guide.pdf.